

Amsterdamse boeren

De reeks 'Waterstaat, cultuur en geschiedenis', die verschijnt onder auspiciën van de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis, beoogt de uitgave van publicaties waarin de waterstaatsgeschiedenis van de Lage Landen vanuit verschillende invalshoeken in een globale context wordt behandeld. De studies richten zich op een breed publiek van wetenschappers, studenten en andere geïnteresseerden.

Redactie:

prof. dr. Petra J.E.M. van Dam

dr. Diederik Aten

dr. Antoon Bosch.

Waterstaat, cultuur en geschiedenis deel 2

Dit was zijn angst geweest al die tijd: hoe zijn verschrikkelijke liefde voor de stad, die niet eens meer bestond, hem zou overspoelen en meeslepen. Door alle kieren en scheuren schemerde het verleden en verleidde hem.
Nelleke Noordervliet, *De naam van de vader* (1993).

Amsterdamse boeren

Een historische geografie van het
gebied tussen de duinen en het Gooi
in de middeleeuwen

CHRIS DE BONT

Verloren
Hilversum
2014

Waterschap Amstel, Gooi
en Vecht

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

NWB) BANK

SSF

Stichting Schilthuisfonds

Hoogheemraadschap van
Rijnland

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Schilthuisfonds, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Nederlandse Waterschapsbank, Stichting Van Winterfonds, het Waterschap Amstel, Gooi en Vecht, het Hoogheemraadschap van Rijnland, de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis en Paganellus Minor Rhenen.

Op het omslag: *voorzijde*, boven, de knik in de gegraven Amstel die de verbinding vormt tussen het noordelijke en het zuidelijke gegraven deel. Foto: Paul Paris, Amstelveen; onder, de zg. 'kaart met de handjes', ca. 1527; *achterzijde* fibula gevonden in een elfde-eeuwse huisterp te Diemen, tin-loodlegering, ø 22 mm. Foto: Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam.

ISBN 978-90-8704-458-9

© 2014 Chris de Bont & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Redactie: Petra van Dam en Marleen Boeve

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

► Inhoudsopgave

1	Inleiding	9
1.1	Zoektocht	9
1.2	Onderzoeksvragen	9
1.3	Onderzoeksgebied	10
1.4	Bronnen, disciplines en onderzoekers	12
1.4.1	Oorkonden, oude kaarten en scherven	12
1.4.2	Grond	14
1.4.3	Topografisch archief en de topografische ruis	15
1.5	De kaarten	17
1.5.1	Tien eeuwen in drie kaarten	17
1.5.2	Historisch-geografische onderzoeksmethodiek	18
1.6	Opzet van het boek	19
2	In het rauwe veen	21
2.1	Laag- en hoogveen, of lager- en hogergelegen veen?	21
2.2	Veenreliëf en veendynamiek	24
2.3	Veenbegroeiing en veenbenaming	26
2.4	Veenstroompjes, waterscheidingen en grondeloze meren	27
3	Boeren op het veen	30
3.1	Inleiding	30
3.2	Korte historiografie	30
3.3	Vormen in het landschap	34
3.4	Oude en nieuwe rechten	38
3.5	Locatores	38
3.6	Boerderijen op het veen	39
3.6.1	Basisprincipes van de middeleeuwse agrarische veenontginningen	39
3.6.2	Oorspronkelijke bedrijfsvoering	41
3.6.3	De akkers achterna	42
3.6.4	Brede zijdwenden	45
3.6.5	Veenterpjes en resthemen	48
3.6.6	De ‘eeuwige’ veenweide	49

3.7	Lijnen in een hellend vlak: drie veenontginningsmodellen	50
3.7.1	De ontginning van een veenkoepel	51
3.7.2	De ontginning van de veenrug	54
3.7.3	De ontginning van de veenvlakte	56
3.8	Onzekerheden	59
3.8.1	Dateringsperikelen	59
3.8.2	Bevolkingsomvang	61
3.9	Postmiddeleeuwse topografische ruis	62
3.9.1	Veranderingen in de bodemopbouw en landinrichting	63
3.9.2	Veranderingen in het waterbeheer	65
3.10	Historisch-topografisch gereedschap	67
3.10.1	Duizend jaar landschapsdynamiek in het veen	67
3.10.2	De historisch-topografische gereedschapskist	76
4	Het vroegmiddeleeuwse landschap bij Amsterdam	72
4.1	Stuwwallen, duinen en oeverwallen	72
4.2	Waterscheidingen in het veen	74
4.3	Veenriviertjes en de natuurlijke afwateringssystematiek	76
4.4	Meerstallen, een kweloog en het Almere	77
5	Oude dorpen en jongere veenontginningen	80
5.1	Het oude Kennemerland	80
5.2	Schakels tussen oud en nieuw land	83
5.2.1	Kerken in het veen	83
5.2.2	Grafelijke botting	85
5.2.3	Broek-, woud- en veentoponiemen	87
5.3	De vroegmiddeleeuwse historisch-landschappelijke geleiding van het veengebied	88
6	De zuidelijke Kennemerven	90
6.1	Broeken achter de strandwal	90
6.2	In en rondom het Haarlemmermeer	91
6.2.1	Ramaers reconstructie van het Haarlemmermeer	91
6.2.2	Ramaers gegevens opnieuw bezien	95
6.3	Tussen Spaarne, Liede en IJ	102
6.3.1	Schalkwijk en het Haarlemmerwoud	102
6.3.2	Spaarne en Spaarnwoude	103
6.3.3	De restontginningen Hofambacht en Houtrijk	105
6.3.4	Overzicht van de ontginningen	106
6.4	Langs Sloot en Drecht	107
6.4.1	Sloten en het verdwenen dorp <i>Sloton</i>	108
6.4.2	Als alle sloten sloot heetten waarom heette Sloten dan Sloten?	112
6.4.3	Overzicht van de ontginningen	115
6.5	Verdronken dorpen langs de noordoever van het Haarlemmermeer	119
6.5.1	Boesingheliede, Nieuwerkerk en Rietwijk	119

6.5.2	Overzicht van de ontginningen	121
6.6	Verdronken dorpen langs de oostoever van het Haarlemmermeer	122
6.6.1	Aalsmeer	122
6.6.2	Rijker- of Rietwijkeroord	125
6.6.3	Overzicht van de ontginningen	127
6.7	Aan weerszijden van het Slotermeer	128
6.7.1	Polanen, Osdorp en de Sloterpolder-Baarsjeszijde	128
6.7.2	Overzicht van de ontginningen	129
6.7.3	Een enkele kanttekening	130
7	Waterland	132
7.1	Het vasteland	132
7.1.1	Een archeologisch verhaal	132
7.1.2	Chronologische onzekerheden	137
7.2	Twee Waterlandse exclaves	139
7.2.1	Katwoude	139
7.2.2	Het eiland Marken	140
7.3	Overzicht van de Waterlandse ontginningen	141
8	Amstelland	144
8.1	Inleiding	144
8.2	Het natuurlijk landschap	146
8.3	Een eerste analyse van het topografische archief	147
8.4	Een gegraven Amstel en een dichtgegroeid IJ?	148
8.4.1	Een korte historiografie van de Amstel	149
8.4.2	Het IJ bij Amsterdam	156
8.4.3	Een gegraven Amstel	158
8.4.4	De Overamstelpolder	161
8.4.5	De Amstel: een in fasen gegraven kanaal	163
8.4.6	De voorloper van de Oude Kerk	165
8.4.7	De Boerenwetering	169
8.4.8	De dam in de Amstel	173
8.4.9	De naam van de gegraven Amstel	179
8.4.10	Een te brede Amstel?	184
8.4.11	Het afwateringsverhaal in een terugblik, als opmaat naar het ontginningsverhaal	187
8.5	Amsterdamse boeren	188
8.5.1	Versteend boerenland in het centrum van Amsterdam	188
8.5.2	De Benninghweer	197
8.5.3	De Nieuwe Kerk	199
8.5.4	Boeren langs de noorder-Amstel	201
8.5.5	Boeren langs de gegraven Amstelloop	207
8.6	Tussen zuider-Amstel en Diem	208
8.6.1	Amestel	208
8.6.2	De oude kerk van Ouderkerk	209
8.6.3	Het 'domus Giselberti' op Beth Haim	213

8.6.4	De brede zijdwende van Ouderkerk	218
8.6.5	Een archeologische visie op de ontginningen	220
8.6.6	Duivendrecht	223
8.6.7	Diemen	227
8.6.8	Meren in Amstelland	231
8.6.9	Langs de oevers van het Watergraafsmeer en het Bijlmermeer	237
8.6.10	Overzicht van de ontginningen	238
8.7	De Ronde Hoep	240
8.7.1	Historisch-landschappelijke onduidelijkheden	240
8.7.2	Overzicht van de ontginningen	242
8.8	Tussen zuider-Amstel en de Grote Hollandse Waterscheiding	243
8.8.1	Amstelveen en Buitenveldert	243
8.8.2	Het Bancras- of Papenmeertje	248
8.8.3	Overzicht van de ontginningen	249
9	Aan weerszijden van de Vecht	251
9.1	Tussen Diem en Vecht	251
9.2	Een landschappelijk intermezzo: bewoning langs de Vecht en haar zijriviertjes	254
9.3	Ten oosten van de Vecht	257
9.3.1	Keveren	257
9.3.2	Nederhorst den Berg en het Ankeveen	258
9.3.3	Langs de randen van het Gooi	264
9.3.4	Overzicht van de ontginningen	265
10	Bedijkt veen	267
	Bijlage toponiemen en hydroniemen	271
	Bronnen	275
	Lijst van afbeeldingen	292
	Verantwoording	297
	Nawoord	298
	Register	299
	Losse kaarten	
Kaart 1	Het natuurlijke landschap, ca. 800 n.C.	
Kaart 2	Ontginning en bewoning, ca. 1000-1250	
Kaart 3	Het topografische archief, ca. 1850	

► Inleiding

1.1 Zoektocht

Bij de verhuizing van het Gemeentearchief Amsterdam van de Amsteldijk naar het nieuwe Stadsarchief in gebouw De Bazel in de Vijzelstraat halverwege 2007 is meer dan 32 kilometer archieven en miljoenen foto's, glasnegatieven, tekeningen en prenten, kaarten en plattegronden, bouwtekeningen, affiches en beeld- en geluidsdragers versjouwd. Met deze hoeveelheid informatie, een provinciaal rijksarchief waardig, lijkt de geschiedenis van Amsterdam zo langzamerhand afdoende te kunnen worden beschreven, ware het niet dat dit archief zwijgt over de periode tót 1275, het jaar dat Amsterdam voor het eerst in de bronnen wordt genoemd,¹ maar hier al wel enkele eeuwen mensen woonden. Toch is het niet zo moeilijk om ons in te leven in het doen en laten van nuchtere en pragmatisch opererende middeleeuwse boeren die zo'n duizend jaar geleden het grote veengebied tussen de Kennemerduinen en het Gooi in gebruik gingen nemen, het gebied waar middenin later Amsterdam zou ontstaan. Maar er echt achterkomen hoe zij toen hun eigen woonomgeving hebben gecreëerd, is door het grotendeels ontbreken van geschreven bronnen en oud kaartmateriaal uit die periode een probleem van een andere orde. Gelukkig is er naast de weinige historische bronnen nog andere, meer historisch-geografisch te interpreteren informatie voorhanden.

1.2 Onderzoeksvragen

Het is een hele opgave geweest om het grote veengebied tussen de Kennemerduinen en het Gooi in gebruik te nemen en bewoonbaar te houden. Om ons daar een voorstelling van te kunnen maken is kennis van het natuurlijk landschap rond 800 n.C. onontbeerlijk. Enkele van de belangrijkste vragen zijn:

- Waren deze uitgestrekte venen van nature plat, zoals het landschap tegenwoordig, of vertoonde het veen vroeger meer reliëf en is het beter te spreken van een middeleeuws veenheuvellandschap?

1 OA, nr. 1, d.d. 27 oktober 1275.

- Waar lagen in het veen de waterscheidingen en waar liepen de natuurlijke veenriviertjes?
- Bestonden het Haarlemmermeer en het Watergraafsmeer al?²
- Was het IJ een open water, of was het misschien met veen dichtgroeid?
- Was Marken al een eiland?
- Als we het landschap rond 800 n.C. kunnen schetsen, weten we dan ook op welke wijze de boeren deze venen hebben ontgonnen?
- Wat weten we eigenlijk van de middeleeuwse ontginningstechnieken?
- Waar kwamen de ontginners vandaan?
- Hoe is de rechte Amstelloop tussen de Stopera en de Omval te verklaren, terwijl de rest van deze waterloop nogal kronkelig door het veenlandschap stroomde?
- Hoe moeten we het ontstaan van Amsterdam in dit landschap zien?

Een historisch geograaf heeft verstand van historische én van geografische zaken. Hij kan oude archiefstukken lezen, weet hoe hij oude kaarten mag interpreteren en begrijpt de middeleeuwse archeologie. Maar ook geologie en bodemkunde kennen voor hem weinig geheimen, hoewel deze meer moderne informatie natuurlijk nog wel vraagt om een historische vertaalslag in de richting van de vroege middeleeuwen, om te beginnen naar ongeveer 800 n.C. Het is vooral de geschiedenis van de eerste veenboeren en hun directe nageslacht, waaronder de eerste Amsterdammers, die in dit boek wordt beschreven, en dan vooral de wijze waarop zij het natuurlijke veenlandschap hebben omgezet en ingericht tot hun leefomgeving. De sporen die zij bij hun ontginnings- en bewoningsactiviteiten in het landschap hebben nagelaten beschouwen wij als hun eigen topografisch archief. Met dit archief kunnen wij hen zeker zo goed leren kennen als uit de weinige geschreven bronnen die uit deze periode zijn overgeleverd. In dit boek besteden we dan ook ruim aandacht aan de wijze waarop we hun oude landschapssporen moeten en mogen lezen. Wij gaan er daarbij van uit dat het topografische archief is als een spiegel van hun middeleeuwse geest en ons zicht biedt op hún manier van denken en handelen.³

1.3 Onderzoeksgebied

Om de oudste geschiedenis van Amsterdam en omstreken te kunnen schrijven moet tot ver buiten de huidige gemeentegrenzen worden gekeken. De sleutel tot het begrijpen van die geschiedenis ligt namelijk in het landschap tussen de Kennemerduinen en het Gooi. Het onderzoeksgebied omvat delen van de middeleeuwse territoria Waterland, Amstelland en Rijnland (afb. 1.1).⁴

2 We gebruiken in dit boek de onzijdige 'het'-aanduiding als we bedoelen dat het meer nog als waterplas aanwezig was (het Haarlemmermeer, het Watergraafsmeer); hun droogmalingen omschrijven we met 'de' (de Haarlemmermeer of de Watergraafsmeer). Op de plaatsen waar wij ons letterlijk hebben gehouden aan de formulering van een geciteerde auteur, gaat deze logische tweedeling natuurlijk niet altijd op.

3 De Bont, 'Reclamation patterns'.

4 Het omvat de kaartbladen 25 Oost en West van de Topografische Kaart, schaal 1:50.000, wat

► 1.1 Het onderzoeksgebied in het midden van de negentiende eeuw. De huidige gemeente Amsterdam (gemeentegrens in rood) beslaat een aanzienlijk deel van het onderzoeksgebied. Topografie: TMK 1867.

De geschiedenis van de Zaanstreek tot ca. 1350 hoort hier ook bij, maar is door ons elders beschreven.⁵ Om de voorgeschiedenis van het westelijk deel van het Amsterdamse grondgebied te kunnen begrijpen, was het noodzakelijk om de ontstaansgeschiedenis van het Haarlemmermeer te onderzoeken: niet alleen om na te gaan welke gebieden in de loop der eeuwen in dat steeds groter wordende meer zijn verdwenen, maar ook om te achterhalen hoe die verdrinken landerijen in de middeleeuwen oorspronkelijk waren ingericht. Delen van Amsterdam-West liggen op vanouds Kennemer grondgebied. Het zuidelijk deel van Waterland is begin vorige eeuw binnen de gemeentegrenzen van Amsterdam getrokken. Voor Amsterdam-Noord geldt dat alleen met kennis van de geschiedenis van heel Waterland de middeleeuwse ontginnings-, bewonings- en waterstaatsgeschiedenis van dat gebied begrepen kan worden. De ontstaansgeschiedenis van de oude middeleeuwse kern van Amsterdam is vanzelfsprekend nauw vervlochten met die van Amstelland, maar ook de gebieden aan weeszijden van de Vecht leveren informatie op die van belang is om het hele onderzoeksgebied historisch-geografisch beter te doorgronden.

De grenzen van het onderzoeksgebied zijn als volgt: de Purmer en de Purmer Ee of Stinkevuil bij Monnickendam in het noorden, Amstelveen, de Ronde Hoep, Abcoude en Nederhorst den Berg in het zuiden en het gebied óver de Vecht tot aan de zandrand van het Gooi in het oosten. Het omvat tevens de – deels verdrinken – oeverlanden van het Haarlemmermeer tot aan het Spaarne en de broeken langs het Spaarne.

overeenkomt met blad 25 Amsterdam, van de *Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* (TMK) van ca. 1850, ook op schaal 1:50.000.

5 De Bont en Kleij, 'Tussen Oer-IJ en Bamestra' en 'Tussen Crommenije en Twiske'. Zie 'Verantwoording' achter in dit boek.

1.4 Bronnen, disciplines en onderzoekers

1.4.1 Oorkonden, oude kaarten en scherven

Archeologen graven gaten, historici lezen oude stukken en historisch geografen buigen zich over oude kaarten. Dat beeld is op zich wel waar, maar de werkelijkheid ligt toch iets genuanceerder. Vanouds hadden de historici met hun vaak moeilijk leesbare oude archiefstukken het primaat bij het beschrijven van de middeleeuwse geschiedenis. Over de ontginnings-, bewonings- en vroegste waterstaatsgeschiedenis van de grote veengebieden waarover dit boek handelt is niet al te veel geschreven materiaal in de archieven voorhanden. Het aantal overgeleverde oorkonden gepubliceerd in de verschillende delen van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* bedraagt tot 1100 voor beide provincies nog geen honderd stuks.⁶ De wel aanwezige oorkonden roepen bij een historisch geograaf vooral veel vragen op. Wat bedoelde Floris V in de eerste oorkonde waarin Amsterdam wordt genoemd met 'homines manentes apud amestelledamme' (afb. 1.2).⁷ Verleende hij in 1275 tolvrijheid aan de mensen die woonden bij de dam in de Amstel, of aan inwoners van een al aanwezige prestedelijke nederzetting Amestelledamme, waarvan de naam later is afgesleten tot Amsterdam? Dit soort onzekerheden treedt overigens regelmatig op bij de vertaalslag van geschreven historische bronnen naar de historische geografie van het veengebied in en rondom Amsterdam.

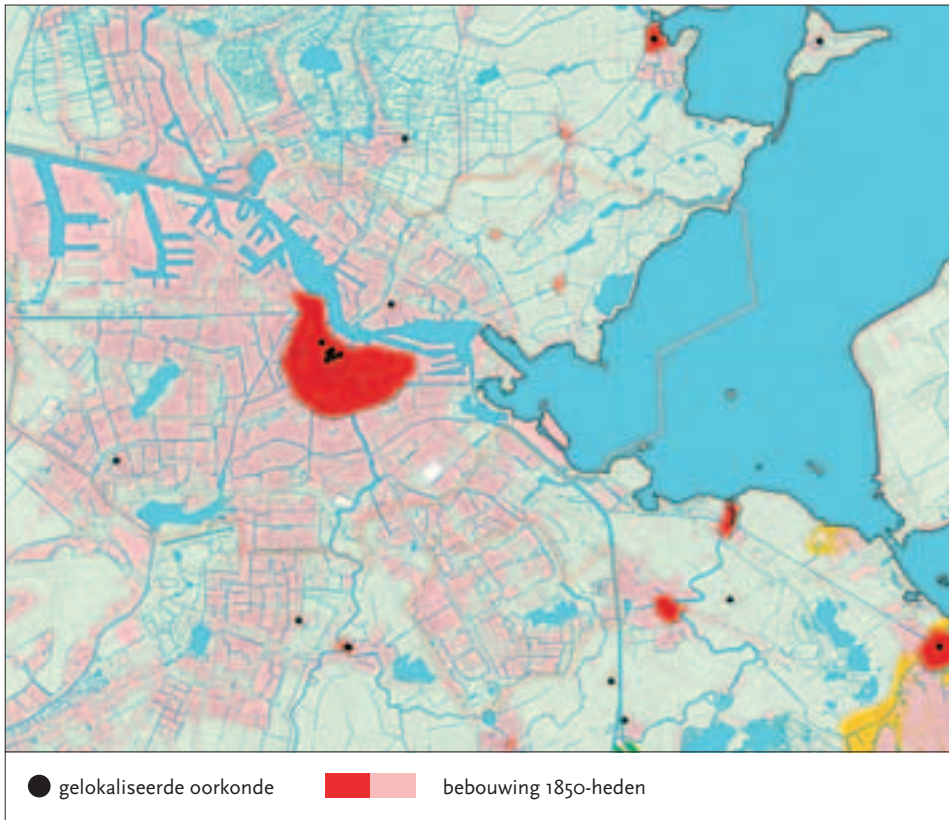
De geschiedschrijving van Amsterdam kent een lange, trotse traditie. Vele historici hebben zich beziggehouden met de gloriejaren van Amsterdam als handelsmetropool. Slechts enkelen hebben zich meer toegelegd op het ontrafelen van de oudste geschiedenis van de stad, of haar vóórgeschiedenis. Zonder befaamde zeventiende- en achttiende-eeuwse stadshistorici als Isaac Commelin en Jan Wagenaar tekort te willen doen was het Jan Ter Gouw die in de

► 1.2 Het tolprivilege van 1275. In de tweede regel worden de 'homines manentes apud amestelledamme' genoemd. Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Burgermeesters.

6 OHZ, I; De Bont, *Vergeten land*, 323-324 en afb. 210.

7 OA, nr. 1, d.d. 27 oktober 1275.

► 1.3 *Spreiding van relevante oorkonden uit het Oorkondenboek van Amsterdam.*

tweede helft van de negentiende eeuw op basis van vele jaren archiefonderzoek ook de oudste geschiedenis van Amsterdam ter hand nam.⁸ Zijn inzichten en zienswijzen bleven niet lang zonder commentaar.⁹ Vanaf de oprichting van de *Vereniging Amstelodamum* eind negentiende eeuw laaide de discussies in haar jaarboek en maandblad telkens fel op.¹⁰ Slechts enkele historici hebben zich gewaagd aan een meer geografische getinte beschrijving van de plattelands(vóór)geschiedenis van Amsterdam en omgeving (afb. 1.3). Zij komen hierna uitgebreid aan het woord.

Al vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw hebben archeologen zich ten noorden van het IJ kranig gevoerd. Vooral Assendelft, Oostzaan en Waterland zijn grondig onderzocht.¹¹ Naast enkele opgravingen heeft de zogenaamde 'Landesaufnahme', waarbij de weilanden werden afgelopen en vooral de

8 Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*.

9 De soms eigengereide, door religie ingekleurde visies van Ter Gouw leidde tot hevige disputen (zie: Van der Loos, *Geschiedenis van Amstelland*).

10 Deze discussie is, toegespitst op het kasteel van Amstel, samengevat in: De Roever, 'Een bruggehoofd'.

11 Bos, *Landinrichting en archeologie*; Besteman, 'North Holland AD 400-1200'; De Bont en Kleij, 'Tussen Oer-IJ en Bamestra' en 'Tussen Crommenije en Twiske'.

slootkanten en molshopen uitvoerig werden bestudeerd op zoek naar scherven en stukjes verbrand materiaal, vele nieuwe inzichten over de ontginning en bewoning van deze gebieden opgeleverd. Ook ten zuiden van het IJ hebben archeologen opgravingen verricht, zoals in Diemen en bij Sloten. In het toen nog niet met nieuwbouw overdekte oostelijke deel van Amstelland is in de jaren tachtig van de vorige eeuw een snelle Landesaufnahme uitgevoerd.¹² De laatste decennia hebben de stadsarcheologen de discussie over de oudste middeleeuwse bewoning en het ontstaan van Amsterdam nieuw leven ingeblazen. Zij hebben door opgravingen in het centrum een beter inzicht gekregen in de bezigheden en levensomstandigheden van de oudste Amsterdammers.¹³

De waterstaatsingenieur J.C. Ramaer publiceerde in 1892 een kritische studie over de ontstaansgeschiedenis van het Haarlemmermeer. Hij haalde zijn informatie voornamelijk uit oude kaarten, aangevuld met historische bronnen.¹⁴ Maar ook bij de langlopende discussies over de mogelijke aanwezigheid van het kasteel van Amstel in het centrum van Amsterdam en de daarbij geventileerde opvattingen over de oudste geschiedenis van Amsterdam, was af en toe vanuit geografische hoek een verfrissend en ontzuenderend geluid te horen.¹⁵ Zo mengde de grote historisch geograaf A.A. Beekman zich in die strijd.¹⁶ Toch was het, zeker achteraf gezien, niet vreemd dat ook hij er niet uit kwam. De kennis over de specifieke landschapsdynamiek in veengebieden, noodzakelijk om de ontginningsgeschiedenis echt te kunnen begrijpen, ontwikkelde zich pas in de jaren na de Tweede Wereldoorlog.¹⁷

1.4.2 Grond

Zowel voor bodemkundigen als voor geologen en paleogeografen (onderzoekers die zich bezighouden met de reconstructie van vroegere landschappen) vormen bebouwde kommen vaak letterlijk gaten in hun kennis omdat zij hun grondboringen daar niet systematisch kunnen uitvoeren. Ook in het Hollandse veenweidegebied zetten Wageningse bodemkundigen in de tweede helft van de vorige eeuw duizenden boringen om de *Bodemkaart van Nederland*, schaal 1:50.000, in vele bladen te vullen en uit te brengen.¹⁸

Toch is soms al in een ver verleden een poging ondernomen om de bodemopbouw ook diep onder de stedelijke bebouwing in beeld te brengen, zoals de in 1605 door P. Ente uitgevoerde diepteboring bij de Oudemanhuispoort die

¹² Datema, *Amstelland*.

¹³ De vondsten die bij de aanleg van de Noord-Zuid metrolijn zijn gedaan zijn slechts vanuit een eerste rapportage meegenomen (Gawronski, 'Amsterdam Noord-Zuidlijn' en Gawronski et al., 'Chaos of geschiedenis').

¹⁴ Ramaer, *De Omvang*.

¹⁵ Baart, 'Het Kasteel van Amstel'; De Roever et al., 'Een bruggehoofd'.

¹⁶ Behandeld door Kannegieter, 'Oudste geschiedenis', 41-43.

¹⁷ Voor een uitgebreide historiografie van het onderzoek naar de middeleeuwse agrarische veenontginningen: De Bont, *Vergeten land*, 119-135.

¹⁸ Voor ons onderzoek was vooral blad 25 Oost en West van de *Bodemkaart van Nederland*, schaal 1:50.00 van belang.